

KRZYSZTOF SZAMAŁEK (Poznań)

WCZESNOŚREDNIOWIECZNA CERAMIKA Z ODERCY

W latach 1967, 1969 - 1974 i 1976 - 1977 ekspedycja archeologiczna IHKM PAN pod kierunkiem prof. dr. Witolda Hensla prowadziła badania wykopaliskowe grodziska w miejscowości Odercy, w okręgu Tolbuehin w północno-wschodniej Bułgarii. Badania polskiej ekspedycji koncentrowały się w zachodnim sektorze grodziska¹. Jego sektor wschodni badała ekspedycja bułgarska².

Odkryte w trakcie badań nawarstwienia kulturowe o miąższości 0,5 — 6 m zostały utworzone w wyniku długotrwałego procesu osadniczego obejmującego okresy: VIII — IV w. p.n.e. oraz II — VI w. i IX — połowa XI w. n.e. Z trzecim wymienionym tu okresem związane są pozostałości osady nawarstwionej i egzystującej w obrębie ruin późnorzymskiej twierdzy. Z warstw i obiektów tej osady w trakcie badań ekipy polskiej w latach 1967, 1969 - 1974 wydobyto ogółem 7558 fragmentów wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej, stanowiącej przedmiot opracowania. Ceramika ta jest w przeważającej części silnie rozdrobniona. Zrekonstruowano zaledwie 4 naczynia, poza tym wyróżniono 1403 fragmenty z partii górnych, 5306 fragmentów z partii środkowych oraz 845 fragmentów z partii dolnych naczyń (tab. 1).

Celem niniejszego opracowania jest przede wszystkim ustalenie ram chronologicznych ceramiki z osady w Odercy na podstawie jej szczegółowej charakterystyki typologicznej i pozycji stratygraficznej przy wykorzystaniu innych współwystępujących przedmiotów datujących. Wyniki tej analizy zostaną następnie porównane z ustaleniami nowszych opracowań wczesnośredniowiecznej ceramiki bułgarskiej, zwłaszcza z obszaru Dobrudży.

I. CHARAKTERYSTYKA TYPOLOGICZNA

Makromorfologię wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej z Odercy określono na podstawie naczyń całkowicie zrekonstruowanych oraz tych fragmentów naczyń, których stan zachowania na to pozwalał (tab. 2). Podstawą

¹ H. Dymaczewski 1970, s. 327 - 329; 1971, s. 393 - 395; 1972, s. 317 - 319; 1973, s. 326 - 330; U. Dymaczewska, A. Dymaczewski, 1980, s. 145 - 171.

² S. Mihajlov, L. Dončeva-Petkova, D. Toptanov 1980, s. 119 - 144.

Tabela 1

Udział ceramiki wczesnośredniowiecznej w układzie stratygraficznym osady w Odercy

Obiekty	Ogółem	Naczynia całkowicie zrekonstruowane	Fragm. z partii górnych	Fragm. z partii środkowych	Fragm. z partii dolnych	Ceramika górą obtaczana	Ceramika całkowicie obtaczana	Ceramika szałtowska szara	Ceramika szałtowska czerwona
Warstwy poziomu I	1707	2	341	1173	191	3	1609	83	12
Warstwy poziomu II	2820	1	544	1953	322	13	2647	140	20
Obiekty									
1/5	230	—	36	170	24	—	223	7	—
3	30	—	2	26	2	—	30	—	—
4	219	—	43	154	22	—	212	7	—
6	458	—	79	317	62	—	458	—	—
7	91	—	20	59	12	—	91	—	—
8	194	—	28	144	22	—	194	—	—
9	53	—	12	36	5	—	53	—	—
10	104	—	23	66	15	—	101	3	—
11	83	—	19	57	7	—	77	6	—
13	4	—	—	3	1	—	3	—	1
15	67	—	6	56	5	—	59	6	2
16	54	—	8	36	10	1	48	5	—
17	130	—	21	95	14	7	114	9	—
18	43	—	9	30	4	1	38	4	—
19	29	—	9	18	2	—	24	5	—
20	97	—	11	77	9	—	93	3	1
21	34	—	6	23	5	—	32	2	—
22	40	—	4	35	1	—	36	4	—
23	198	—	24	155	19	1	149	48	—
24	19	—	3	15	1	—	18	—	1
25	5	—	1	4	—	—	5	—	—
26	33	—	7	23	3	—	31	2	—
27	199	—	32	156	11	—	186	11	2
28	95	—	30	51	14	—	94	1	—
29	141	—	15	110	16	—	127	14	—
30	237	1	37	178	21	—	218	14	5
31	22	—	6	13	3	—	22	—	—
33	75	—	13	50	12	—	75	—	—
34	47	—	14	23	10	—	42	5	—
Razem	7558	4	1403	5306	845	26	7109	379	44

wydzielenia poszczególnych typów i odmian naczyń było zróżnicowanie ich kształtu³. Wydzielono 5 typów naczyń (ryc. 1 - 6).

Typ I reprezentują naczynia garnkowate, bezuche charakteryzujące się wskaźnikiem $R_2=R \leq H$ o pojemności wynoszącej 0,25 - 5 l. Występują one w 5 odmianach:

Odmiana A — naczynia słabo profilowane o wymiarach $R_1=7,5-9$ cm, $R_2=8,5-10$ cm, $R_3=7$ cm, $H_1=4$ cm, $H_2=4,5-5$ cm, $H=8,5-9$ cm. Największa średnica tych naczyń jest więc zbliżona do ich wysokości i przypada mniej więcej w połowie naczynia. Ich pojemność jest niewielka, wynosi około 0,25 l (ryc. 1a, b).

Odmiana B — naczynia o brzuścu baniastym z załomem przypadającym w 2/3 wysokości naczynia i krótkim wychylonym na zewnątrz brzegiem oraz wyodrębnionym dnem. Cechuje je niewielka w porównaniu z średnicą brzuśca średnica wylewu oraz stosunkowo smukły kształt. W odmianie tej występują naczynia o pojemności 3 - 5 l. Całkowicie zachowane naczynie ma następujące wymiary: $R_1=12,5$ cm, $R_2=19,8$ cm, $R_3=12,1$ cm, $H_1=7,5$ cm, $H_2=16,5$ cm, $H=24$ cm. U pozostałych $R_1=12-16$ cm, $R_2=19-23$ cm, $H_1=6-8$ cm (ryc. 1c, d).

Odmiana C — naczynia o brzuścu jajowatym z krótkim wychylonym na zewnątrz brzegiem. Od naczyń odmiany B różni je również większa średnica wylewu. Mają pojemność 3 - 5 l. Ich wymiary wynoszą: $R_1=14-20,5$ cm, $R_2=17,5-28$ cm, $H_1=6-10,5$ cm (ryc. 2a, b, c).

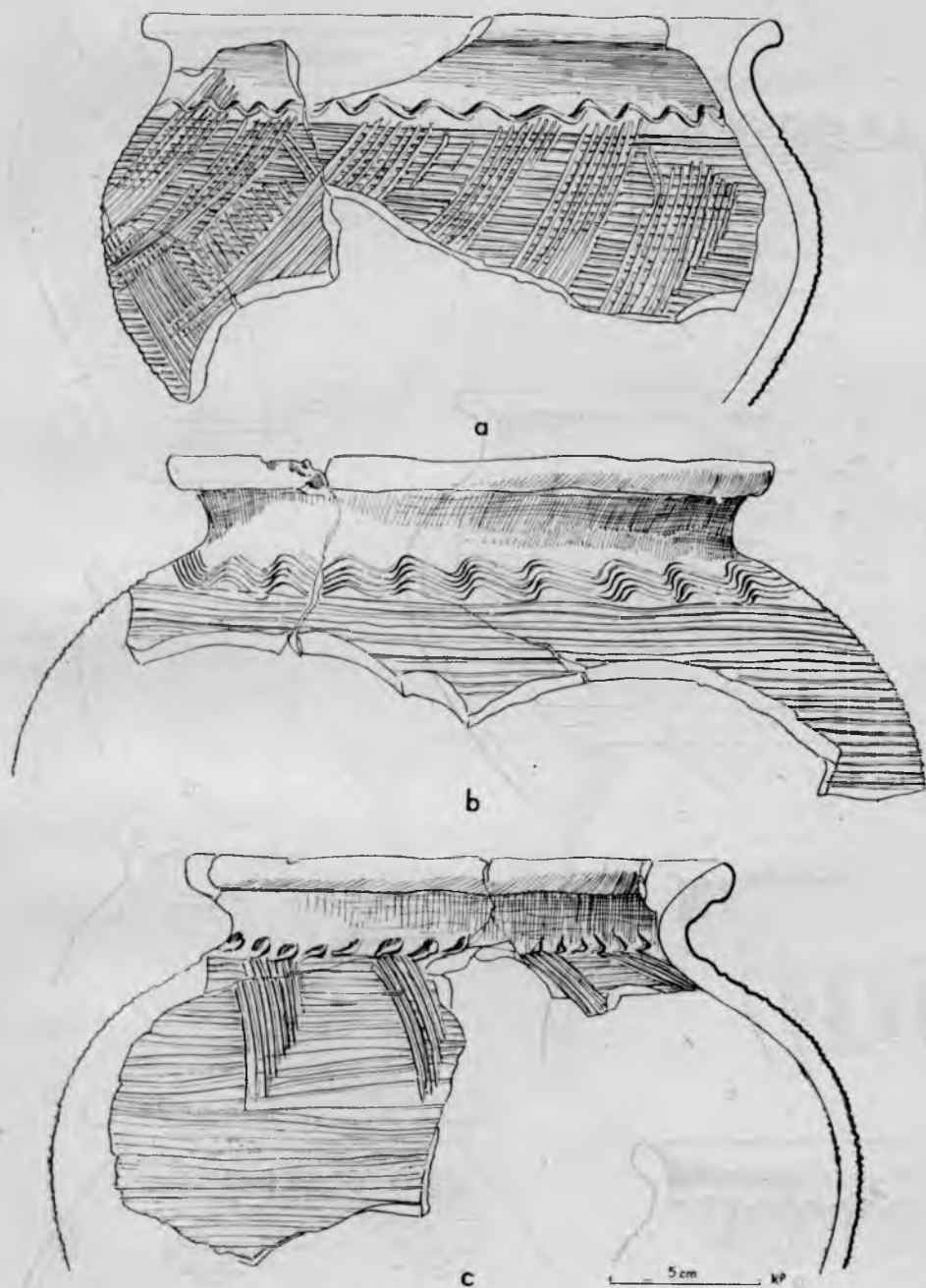
Odmiana D — naczynia o brzuścu baniastym z załomem przypadającym w 2/3 wysokości naczynia. Podobnie jak naczynia odmiany C mają dość szeroki wylew. Ich pojemność jest jednak mniejsza, wynosi 0,5 - 2 l. Całkowicie zrekonstruowane naczynie ma następujące wymiary: $R_1=13,9$ cm, $R_2=17,5$ cm, $R_3=9$ cm, $H_1=6$ cm, $H_2=11,2$ cm, $H=17,2$ cm. U pozostałych $R_1=10,5-15$ cm, $R_2=13-18$ cm, $H_1=5-8$ cm (ryc. 3a, b).

Odmiana E — naczynia o brzuścu jajowatym z brzegiem lekko wychylonym na zewnątrz, którego wylew tworzy rodzaj słabo wyodrębnionej, krótkiej szyjki. Ich pojemność była prawdopodobnie zbliżona do pojemności naczyń odmiany D i wynosiła 0,5 - 2 l. Zły stan zachowania tych naczyń pozwala jedynie określić wymiary ich części górnych: $R_1=13-15$ cm, $R_2=17,5-19,5$ cm, $H_1=7-8$ cm, $r=11-12$ cm, $h=2-4$ cm. Należące do tej

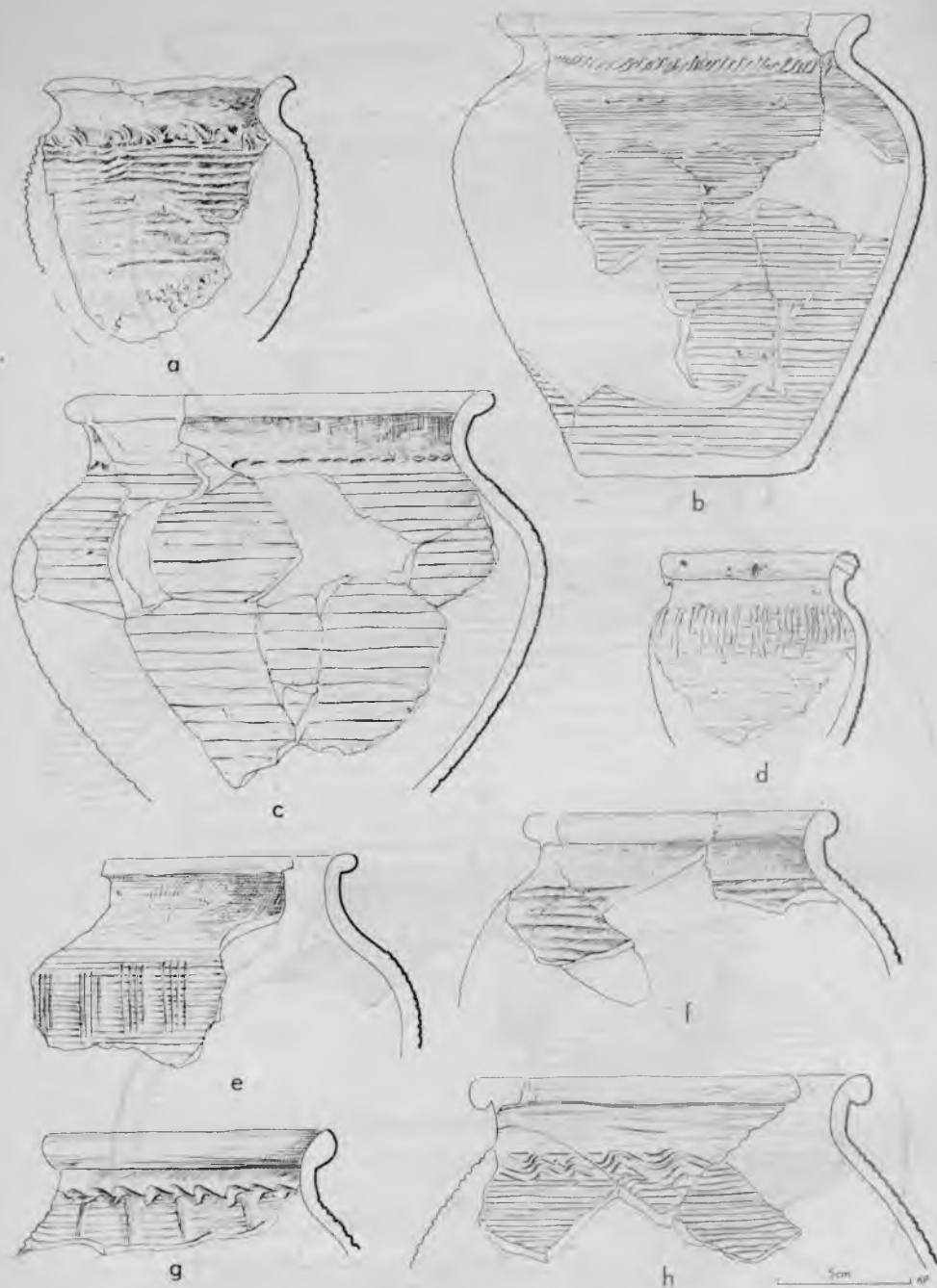
³ W odniesieniu do wszystkich wydzielonych typów naczyń posłużono się wskaźnikiem wyrażającym stosunek największej średnicy naczynia — R do całkowitej jego wysokości — H, przy czym największą średnicą — R była najczęściej największa średnica brzuśca — R_2 , znacznie rzadziej była nią średnica wylewu — R_1 . W wymiarach naczyń uwzględniono poza tym średnicę dna — R_3 , wysokość górnej części naczynia — H_1 , mierzoną do załomu brzuśca, w którym przypadala jego największa średnica R_2 oraz wysokość dolnej części naczynia — H_2 , mierzoną od załomu brzuśca do dna. U naczyń, które mają wyodrębnioną szyjkę mierzono dodatkowo jej średnicę — r oraz wysokość — h.

Ryc. 1. Naczynia typu I, odmiany A (a, b) i B (c, d)
 Fig. 1. Vases du type I, variantes A (a, b) et B (c, d)

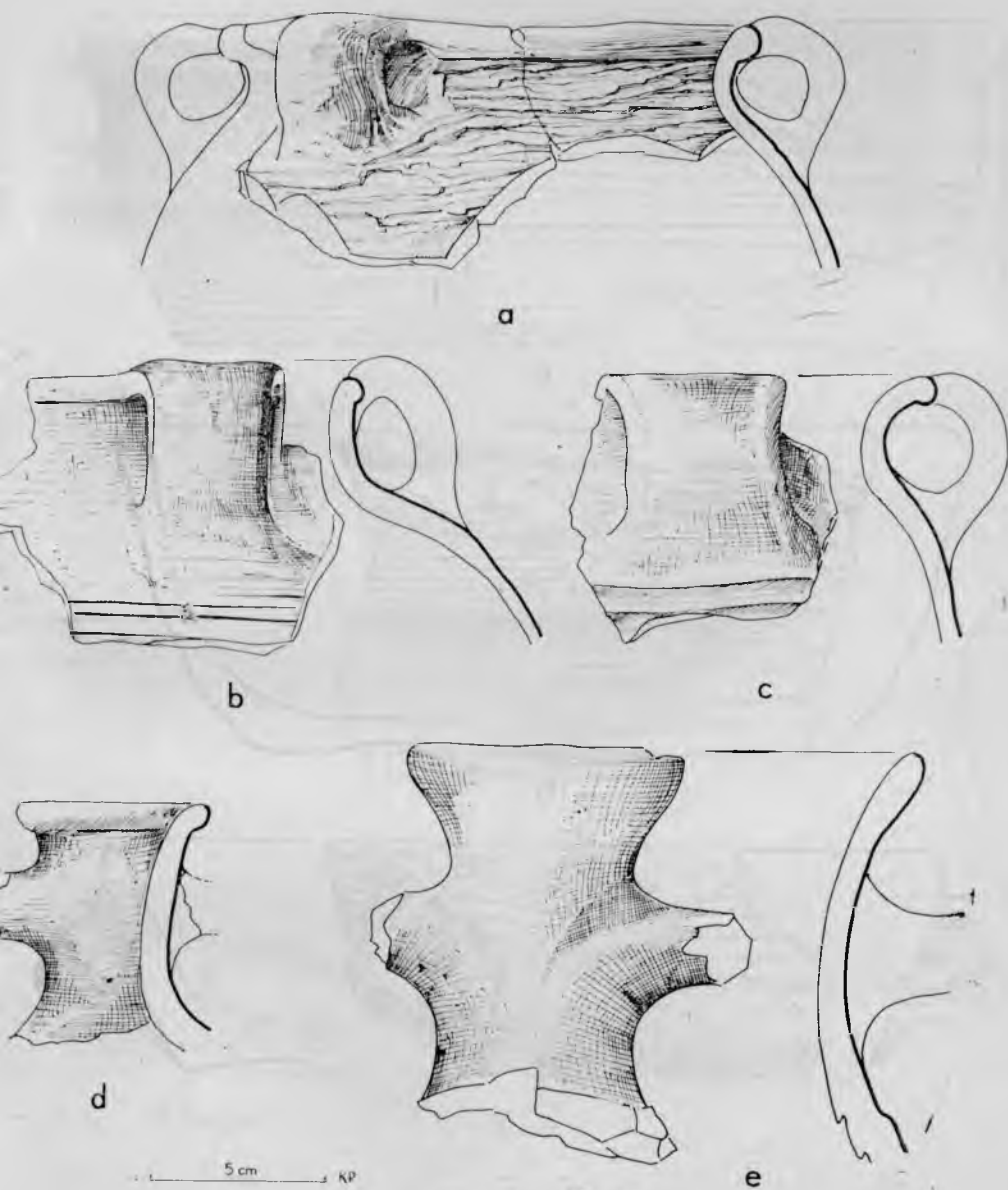

Ryc. 2. Naczynia typu I, odmiany C
Fig. 2. Vases du type I, variantes C.

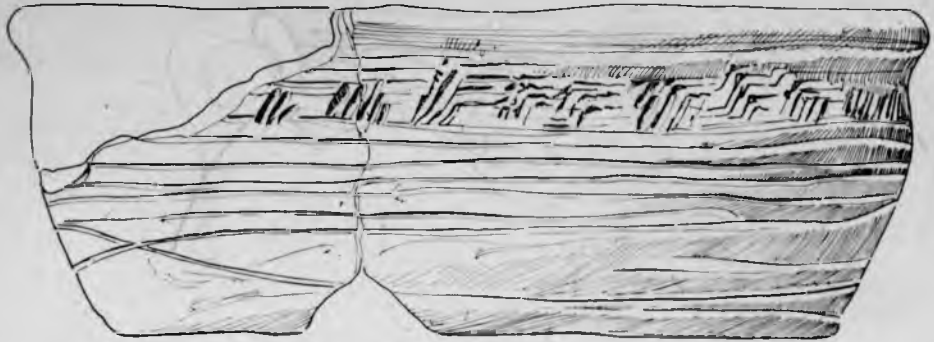

Ryc. 3. Naczynia typu I, odmiany D (a, b) i E (c - h)

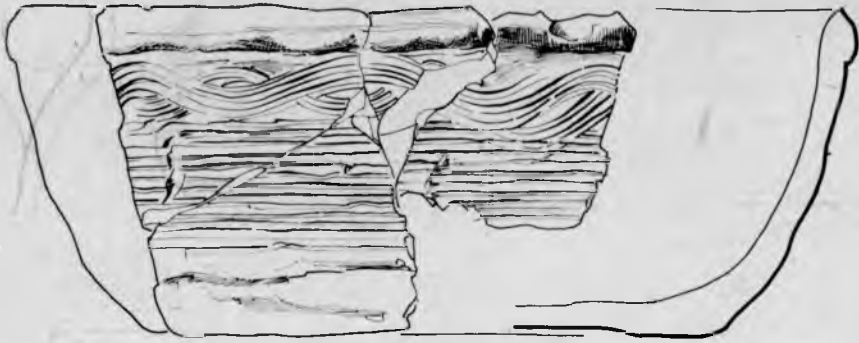
Fig. 3. Vases du type IV, variantes D (a, b) et E (c - h)

Ryc. 4. Naczynia typu II (a - c) i III (d, e)
 Fig. 4. Vases du type II (a - c) et III (d, e)

a

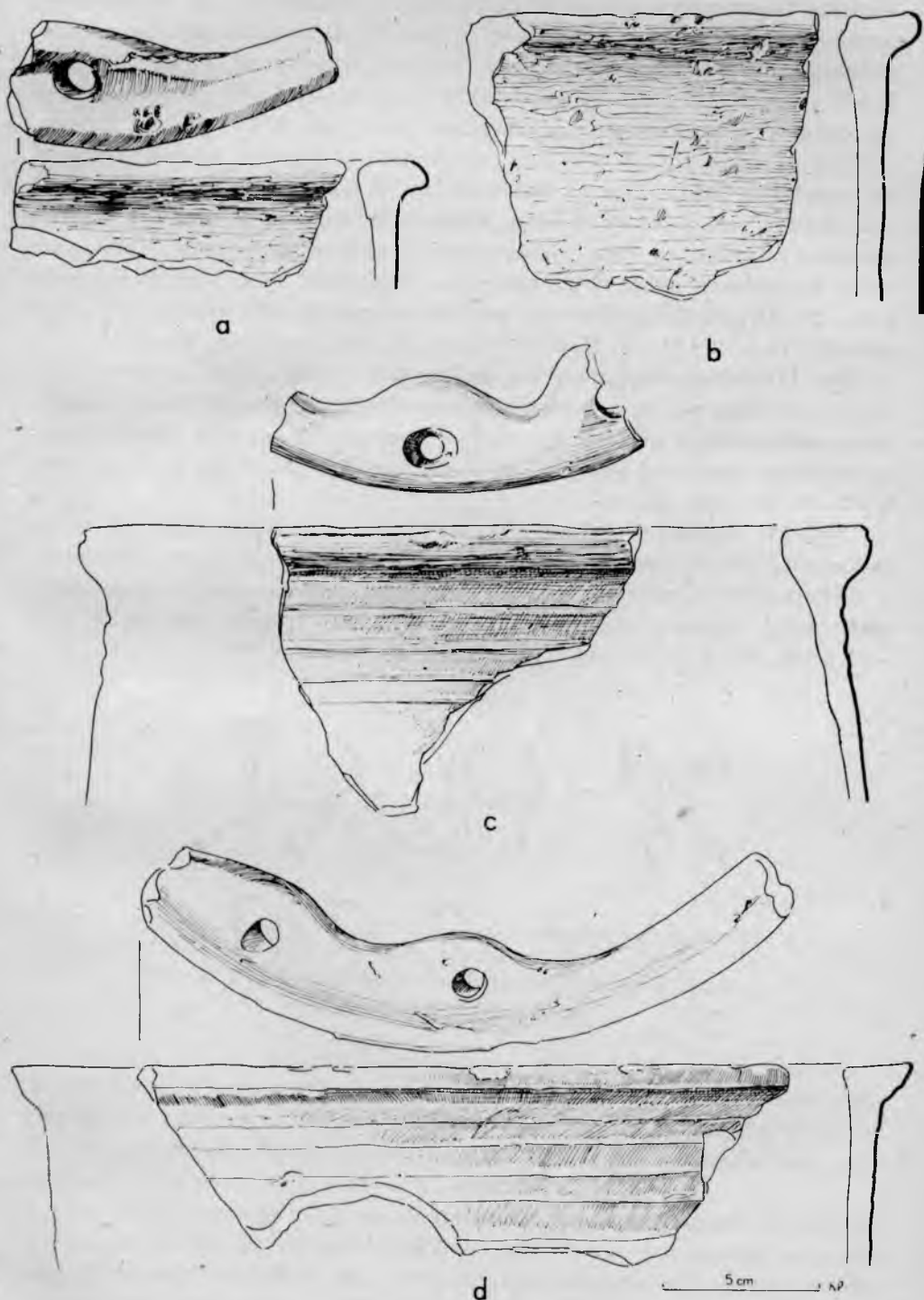
b

c

5 cm KP

Ryc. 5. Naczynia typu IV, odmiany A (a) i B (b, c)
 Fig. 5. Vases du type IV, variantes A (a) et B (b, c)

Ryc. 6. Naczynia typu V
 Fig. 6. Vases du type V

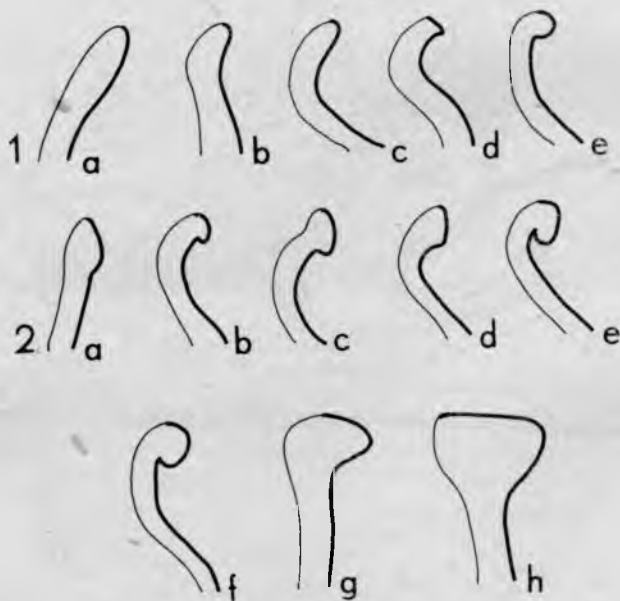
odmiany fragmentarycznie zachowane naczynie, mające 4 małe, symetrycznie rozmieszczone pod krawędzią otwory o średnicy 0,5 cm, służące najprawdopodobniej do zawieszania, odbiega również wymiarami, które wynoszą: $R_1=7,5$ cm, $R_2=8,7$ cm, $H_1=4,0$ cm, $r=6,5$ cm, $h=1$ cm. Pojemność tego naczynia przypuszczalnie nie przekraczała 0,5 l (ryc. 3c-h).

Typ II reprezentują naczynia garnkowate z uchami, charakteryzujące się podobnym jak w typie I wskaźnikiem, w którym $R_2=R \leq H$. Brzusiec tych naczyń jest jajowaty, a brzeg lekko wychylony na zewnątrz. Ich cechą charakterystyczną są dwa symetrycznie rozmieszczone, małe, taśmowate ucha wychodzące z krawędzi naczynia. Pojemność tych naczyń wynosiła 1,5 – 2 l. Zły stan ich zachowania pozwala jedynie określić wymiary ich części górnych: $R_1=12-14$ cm, $R_2=15-18$ cm, $H_1=6-7$ cm (ryc. 4a-c).

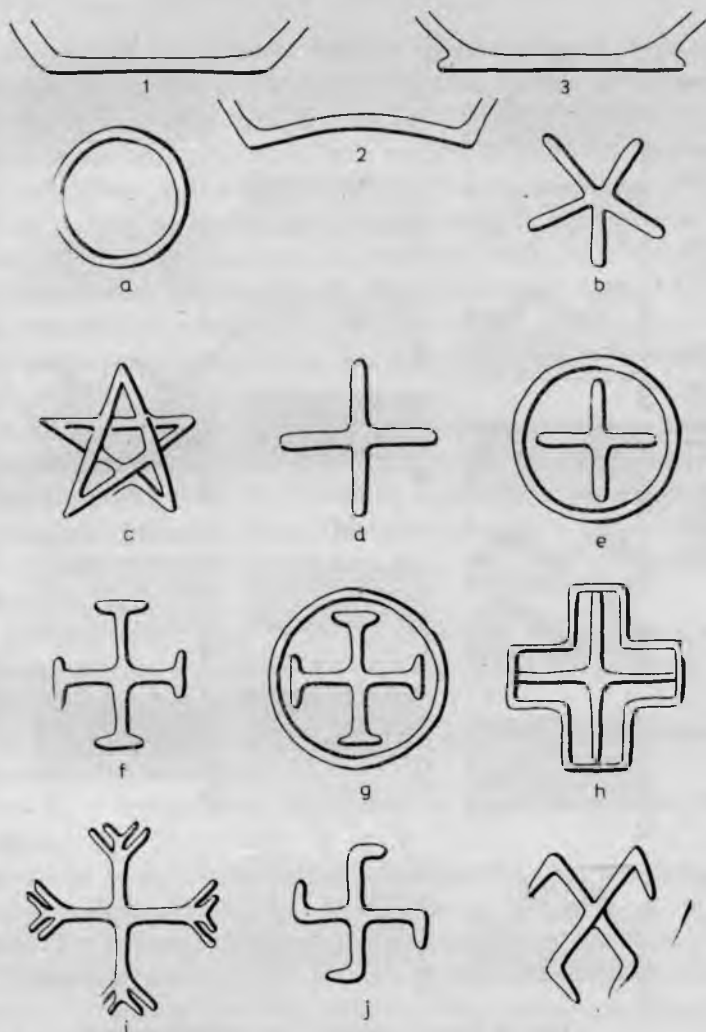
Typ III reprezentują naczynia amforowate o stosunkowo krótkiej lejkwato rozchylonej szyjce z dwoma symetrycznie wychodzącymi z niej masywnymi, wałkowatymi uchami. Zły stan ich zachowania pozwala określić jedynie wymiary ich części górnych, wynoszą one: $R_1=5-8$ cm, $r=4-4,5$ cm, $h=7-10$ cm (ryc. 4d, e).

Typ IV reprezentują naczynia misowate charakteryzujące się wskaźnikiem $R_1=R > H$ o pojemności 1,5 – 2,5 l, występujące w dwóch odmianach:

Odmiana A – naczynia o ściankach słabo profilowanych o pojemności około 2,5 l. Poszczególne ich wymiary wynoszą: $R_1=22-24$ cm, $R_2=16-19,5$ cm, $H=8,3-8,7$ cm (ryc. 8).

Ryc. 7. Typy i odmiany brzegów naczyń
Fig. 7. Types et variantes des bords des vases

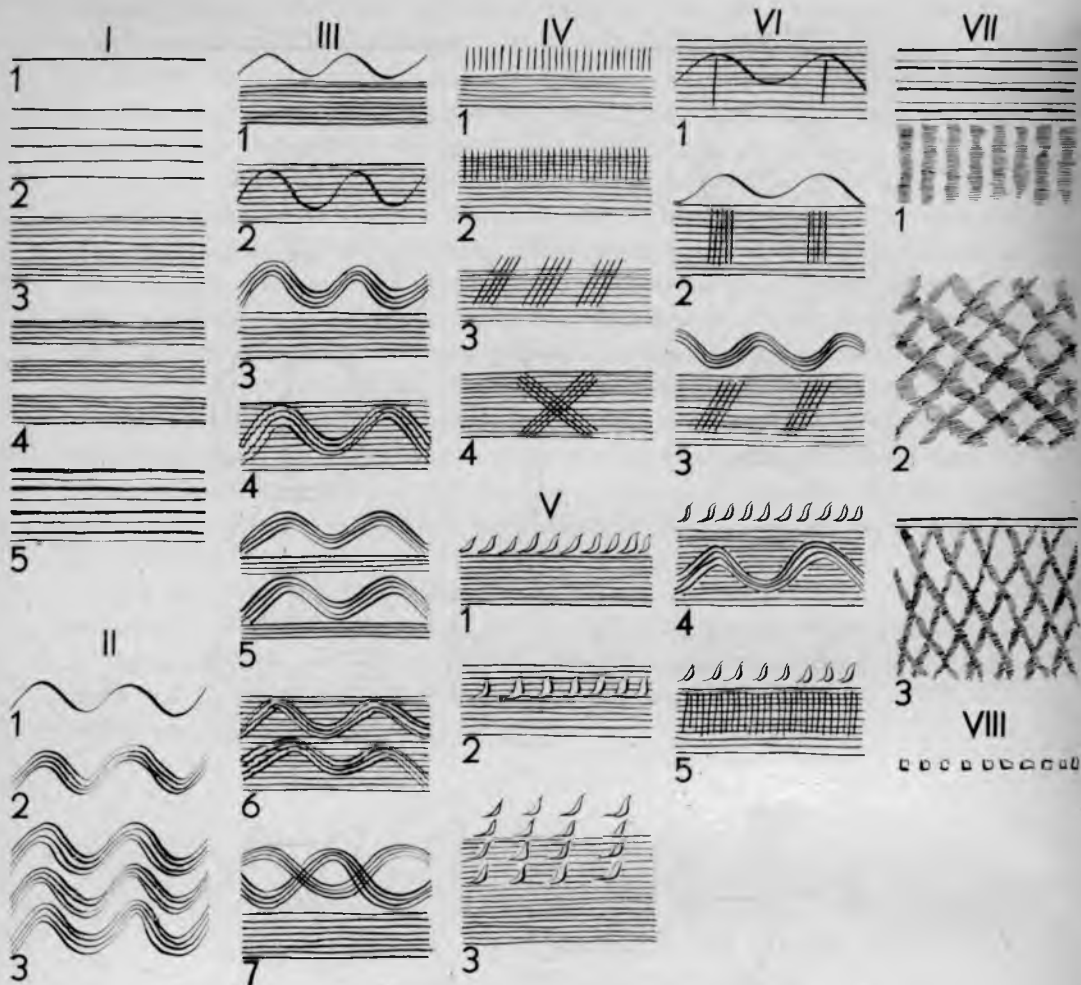

Ryc. 8. Typy den naczyń oraz rodzaje umieszczonych na nich znaków grawerskich

Fig. 8. Types des fonds des vases et genres des signes y placés par les potiers

Odmiana B — naczynia o ściankach prostych, równo rozchylonych. Są one mniejsze od naczyń odmiany A, ich pojemność nie przekraczała przypuszczalnie 1,5 l, na co wskazują niektóre możliwe do odczytania wymiary: $R_1=16-22$ cm, $R_3=20$ cm, $H=6,2-8,5$ cm. Jedna z mis posiada małe, prymitywnie wykonane wałkowate ucho (ryc. 5b, c).

Typ V reprezentują naczynia kociołkowate charakteryzujące się wskaźnikiem $R_1 \leq R_2 = R > H$. Są one dość słabo zachowane. Ich ścianki są proste lub nieznacznie nachylone do wewnątrz, przechodząc w zaokrąglone dno tworzą dość ostry załom. Znacznie pogrubiony brzeg jest od góry płasko ścięty, a jego krawędzie są zaokrąglone. Ma rozmieszczone symetrycznie

Ryc. 9. Typy i odmiany ornamentów naczyń
 Fig. 9. Types et variantes des ornements des vases

parami cztery otwory do zawieszenia o średnicy 0,8–1,2 cm. W miejscu umieszczenia otworów krawędź jest bardziej pogrubiona tworząc rodzaj wewnętrznych uch. Ze względu na zły stan zachowania naczyń określono jedynie wymiary ich części górnych, wynoszą one: $R_1=18-26$ cm, $H_1=12-15$ cm (ryc. 6).

Zespół naczyń z osady wczesnośredniowiecznej w Odercy charakteryzuje się zatem dość ubogim zasobem form. Zdecydowanie dominują naczynia typu I, stanowiące 85,64%, a wśród nich naczynia odmiany C, stanowiące 39,71% oraz naczynia odmiany D stanowiące 33,23% ogółu naczyń typu I. Znikoma liczba naczyń typów II, III, IV, V może do pewnego stopnia wynikać ze złego stanu zachowania ceramiki z Odercy, dużego jej rozdrobnienia, które nie pozwalało jednoznacznie klasyfikować fragmentów małych. Mimo dość

zasadniczych różnic istniejących między poszczególnymi typami naczyń, dają się zauważyć również pewne cechy wspólne. Należą do nich: słabe profilowanie i rozczłonkowanie naczyń oraz krótki brzeg i słabe wyodrębnienie den. Zdecydowanie odbiegają pod tym względem naczynia typów III i V, zdradzając swą formą wpływ odrębnych tradycji technologicznych. Wyraźne zróżnicowanie w zakresie typów naczyń podyktowane było przede wszystkim ich zróżnicowaniem funkcjonalnym, co wpłynęło także na różnice wymiarów i pojemności naczyń w poszczególnych odmianach naczyń typu I.

W mikromorfologii naczyń z osady w Odercy największe zróżnicowanie wykazują w partiach górnych (brzegi, krawędzie), znacznie mniejsze natomiast w partiach dolnych (dna).

Mikromorfologię brzegów określono na podstawie 1407 jednostek taksonomicznych, wykorzystując oprócz nielicznych całych naczyń wszystkie fragmenty z partii górnych (tab. 2). Podstawą wydzielenia poszczególnych typów i odmian brzegów było ich ukształtowanie, określone takimi cechami jak: wychylenie, rodzaj pogrubienia i zakończenia krawędzi. Wydzielono 2 typy brzegów (ryc. 7).

Typ 1 jest reprezentowany przez 548 jednostek taksonomicznych. Należą do niego brzegi równe, o grubości 0,6 - 0,8 cm, mniej lub bardziej wychylone na zewnątrz występujące w 5 odmianach:

Odmiana a — brzegi proste o długim, lejkowatym wylewie i zaokrąglonej krawędzi, $R_1=5-12$ cm.

Odmiana b — brzegi słabo wychylone o krótkim wylewie i zaokrąglonej krawędzi, $R_1=7,5-9$ cm.

Odmiana c — brzegi wychylone na zewnątrz o krótkim lejkowatym wylewie i krawędzi zaokrąglonej, $R_1=12-24$ cm.

Odmiana d — brzegi wychylone na zewnątrz o krótkim, lejkowatym wylewie i krawędzi zewnętrznie ukośnie ściętej, $R_1=11-16$ cm.

Odmiana e — brzegi z krótką, cylindryczną, słabo wyodrębnioną szyjką i zaokrągloną krawędzią, $R_1=13-15$ cm.

Typ 2 jest reprezentowany przez 859 jednostek taksonomicznych. Należą do niego brzegi o grubości 0,5—1,2 cm pogrubione przy krawędziach 1—2,5 cm, wychylone na zewnątrz lub proste, występujące w 8 odmianach:

Odmiana a — brzegi słabo profilowane, lekko pogrubione o zaokrąglonej krawędzi, $R_1=20-24$ cm.

Odmiana b — brzegi wychylone o krótkim lejkowatym wylewie, lekko pogrubione o zaokrąglonej krawędzi, $R_1=16-18$ cm.

Odmiana c — brzegi wychylone o krótkim lejkowatym wylewie, obustronnie lekko pogrubione o zaokrąglonej krawędzi, $R_1=12-16$ cm.

Odmiana d — brzegi wychylone o krótkim lejkowatym wylewie, lekko pogrubione o krawędziach ściętych pionowo lub ukośnie do wewnątrz, $R_1=12-18$ cm.

Odmiana e — brzegi wychylone o krótkim lejkowatym wylewie, pogrubione o krawędziach zaokrąglonych, $R_1=11-21$ cm.

Tabela 2

Morfologia ceramiki wczesnośredniowiecznej w układzie stratygraficznym osady w Odercy

Typ Od- miana	Makromorfologia										Mikromorfologia															
	I					II	III	IV		V	1					Krawędzie					2			Dna		
	A	B	C	D	E			A	B		a	b	c	d	e	a	b	c	d	e	f	g	h	1	2	3
W-wy pozi- mu I	2	9	35	30	8	4	2	1	2	6	2	2	105	9	2	30	30	15	34	88	13	9	4	152	38	3
W-wy pozi- mu II	2	22	52	51	15	7	1	1	3	7	—	3	172	24	2	50	40	22	60	139	22	10	1	267	55	2
Obie- kty																										
1/5	—	1	1	6	2	—	—	—	—	—	—	—	6	3	1	2	5	5	3	10	1	—	—	20	4	—
3	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—
4	—	1	2	2	1	1	—	—	—	—	—	—	15	9	—	3	2	1	1	9	3	—	—	20	2	—
6	—	1	3	3	—	2	—	—	1	—	—	—	32	5	—	4	8	7	9	11	3	—	—	51	11	—
7	—	—	4	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	4	—	1	—	—	4	8	1	1	—	10	2	—
8	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	13	—	—	2	1	—	4	7	1	—	—	21	1	—
9	—	—	—	—	1	1	—	1	—	—	1	—	2	3	1	1	—	—	1	3	—	—	—	5	—	—
10	—	—	2	2	1	1	—	—	1	—	—	—	10	3	1	2	2	—	—	4	—	1	—	10	5	—
11	—	1	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	9	2	—	2	1	—	3	2	—	—	—	6	1	—

Tabela 3

Ornamentyka ceramiki wczesnośredniowiecznej w układzie stratygraficznym osady w Odercy

Typ	I					II			III							IV				V			VI					VII			VIII	Ra- zem
	1	2	3	4	5	1	2	3	1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	1	2	3	1	2	3	4	5	1	2	3		
W-wy poziomu I	7	82	702	—	35	11	21	—	14	11	34	27	2	1	—	13	76	111	17	30	8	4	5	2	18	2	2	—	3	3	2	1243
W-wy poziomu II	5	154	1049	19	69	14	20	3	30	16	74	50	3	7	2	17	123	191	23	33	15	9	11	5	36	5	3	5	6	2	—	1999
Obiekty																																
1/5	—	13	74	—	5	2	3	—	2	—	4	4	1	—	—	—	6	14	6	6	—	2	2	—	—	2	—	—	—	—	146	
3	—	2	6	—	5	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	16	
4	—	29	69	—	2	2	—	—	1	3	8	5	—	—	—	2	9	2	11	1	—	1	3	—	1	—	3	—	—	—	—	152
6	2	49	171	7	6	3	1	—	1	5	3	8	—	—	—	2	2	33	5	7	4	—	3	—	2	—	7	—	—	—	—	321
7	1	8	31	4	—	1	1	—	1	4	1	2	—	—	—	—	2	4	2	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	64	
8	—	21	70	1	—	3	1	—	—	—	7	3	—	—	—	3	2	1	17	1	—	1	—	—	14	—	—	—	—	145		
9	1	12	14	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	
10	—	8	41	1	—	—	—	—	—	1	2	—	1	—	—	—	7	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	64	
11	—	7	37	—	1	—	1	—	2	1	2	1	1	—	—	—	2	9	—	1	—	—	1	—	2	1	2	—	—	—	—	71
13	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	
15	—	4	33	1	—	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	3	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	50	
16	—	3	19	—	2	—	1	—	—	—	3	—	—	—	—	—	1	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	34	

Odmiana f — brzegi pogrubione z krótką, cylindryczną, słabo wyodrębnioną szyjką o zaokrąglonej krawędzi, $R_1=13-15$ cm.

Odmiana g — brzegi proste, jednostronnie znacznie pogrubione o zaokrąglonej krawędzi, $R_1=20-26$ cm.

Odmiana h — brzegi proste, obustronnie znacznie pogrubione o zaokrąglonej krawędzi, $R_1=18-20$ cm.

W zakresie mikromorfologii brzegów w zespole ceramiki naczyniowej z osady w Odercy dominują brzegi wychylone na zewnątrz o krótkim wylewie. Należą tu zarówno brzegi zaliczane do typu 1, w odmianach c - d, jak również brzegi typu 2, w odmianach b - e, stanowią one 84,08%. Charakterystyczną cechą jest również pogrubienie brzegów przy krawędziach zaliczanych tutaj do typu 2, stanowią one 61,05% oraz zaokrąglenie krawędzi występujące u 84,51%.

Mikromorfologię den określono na podstawie 849 jednostek taksonomicznych, wykorzystując oprócz nielicznych całych naczyń wszystkie fragmenty z partii dolnych (tab. 2). Wyróżniono 3 typy den (ryc. 8).

Typ 1 reprezentują dna płaskie, równe i wyodrębnione o średnicy $R_3=6-16$ cm, najczęściej jednak 9 - 12 cm i grubości 0,5 - 1,2 cm.

Typ 2 reprezentują dna lekko wklęsłe, równe i wyodrębnione o średnicy $R_3=8-10$ cm i grubości 0,5 - 1 cm.

Typ 3 reprezentują dna płaskie, równo, ostro wyodrębnione, tworzące rodzaj stopki o średnicy $R_3=8,5-9,5$ cm i grubości 0,6 - 1 cm.

W zespole z Odercy wyraźnie dominują dna płaskie, zaliczane do typu 1, stanowią one 81,39%, cechuje je również większa średnica i grubość. Znacznie słabiej są reprezentowane dna wklęsłe zaliczane do typu 2, które stanowią 17,90%, najslabiej dna typu 3, które stanowią zaledwie 0,71%.

Ornamentykę zespołu wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej z Odercy określono na podstawie 5434 jednostek taksonomicznych (tab. 3). Fragmenty ornamentowane stanowią 70,90% ogółu. Cechą wspólną dla całej ornamentowanej ceramiki jest miejsce umieszczenia ornamentu, którym jest brzusec naczynia, głównie górna jego część, zdobiona dookoła. Za podstawę typologii przyjęto określoną przez rodzaj narzędzi i sposób ich użycia technikę wykonania ornamentu oraz układ wątku zdobniczego. W ramach wyróżnionych 8 typów ornamentu, wydzielono 1 - 7 odmian w zależności od układu wątku. Liczba wszystkich wątków wynosi 31 (ryc. 9).

Typ I jest reprezentowany przez 3585 jednostek taksonomicznych. Zaliczono do niego fragmenty naczyń zdobionych poziomymi bruzdami lub żłobkami. Wyróżniono 5 odmian (tab. 3):

Odmiana 1 — pojedyncza pozioma bruzda.

Odmiana 2 — równoległe poziome bruzdy.

Odmiana 3 — gęsto rozmieszczone poziome bruzdy.

Odmiana 4 — pasma gęsto rozmieszczonych poziomych bruzd.

Odmiana 5 — poziome żłobki.

Typ II reprezentowany przez 98 jednostek taksonomicznych. Zaliczono

do niego fragmenty naczyń zdobionych bruzdami, poprowadzonymi faliście w układzie poziomym. Wyróżniono w nim 3 odmiany (tab. 3):

Odmiana 1 — pojedyncza falista bruzda.

Odmiana 2 — pasmo falistych bruzd.

Odmiana 3 — kilka pasm falistych bruzd.

Typ III reprezentowany przez 433 jednostki taksonomiczne. Zaliczono do niego fragmenty naczyń zdobionych bruzdami poprowadzonymi w układzie poziomym. Wyróżniono w nim 7 odmian (tab. 3):

Odmiana 1 — poziome bruzdy i nad nimi pojedyncza bruzda falista.

Odmiana 2 — poziome bruzdy i nałożona na nie pojedyncza bruzda falista.

Odmiana 3 — poziome bruzdy i nad nimi pasmo falistych bruzd.

Odmiana 4 — poziome bruzdy z nałożonym na nie pasmem falistych bruzd.

Odmiana 5 — występujące na przemian pasma bruzd prostych i falistych.

Odmiana 6 — poziome bruzdy z nałożonymi na nie równoległymi pasmami bruzd falistych.

Odmiana 7 — poziome bruzdy z występującymi ponad nimi pasmami bruzd falistych.

Typ IV reprezentowany przez 978 jednostek taksonomicznych. Zaliczono do niego fragmenty naczyń zdobionych bruzdami poprowadzonymi poziomo, pionowo lub skośnie. Wyróżniono w nim 4 odmiany (tab. 3):

Odmiana 1 — poziome bruzdy z występującym ponad nimi pasmem krótkich bruzd pionowych.

Odmiana 2 — poziome bruzdy z częściowo zachodzącym na nie pasmem krótkich bruzd pionowych.

Odmiana 3 — poziome bruzdy z nałożonymi na nie wąskimi pasmami równoległych do siebie bruzd skośnych.

Odmiana 4 — poziome bruzdy z nałożonymi na nie wąskimi pasmami bruzd skośnych, krzyżujących się.

Typ V jest reprezentowany przez 144 jednostki taksonomiczne. Zaliczono do niego fragmenty naczyń zdobionych poziomymi bruzdami oraz nacięciami lub nakłuciami. Wyróżniono w nim 3 odmiany (tab. 3):

Odmiana 1 — poziome bruzdy z występującym nad nimi szeregiem nacięć.

Odmiana 2 — poziome bruzdy z nałożonym na nie szeregiem nacięć.

Odmiana 3 — poziome bruzdy z zachodzącym na nie częściowo pasmem nakłuć.

Typ VI reprezentowany przez 167 jednostek taksonomicznych. Zaliczono do niego fragmenty naczyń zdobionych kombinacjami bruzd poprowadzonych prosto lub faliście, poziomo, pionowo lub skośnie oraz szeregiem nacięć. Wyróżniono w nim 5 odmian (tab. 3):

Odmiana 1 — poziome bruzdy z nałożoną na nie pojedynczą bruzdą falistą, pod którą znajdują się krótkie bruzdy pionowe lub skośnie.

Odmiana 2 — poziome bruzdy, nad którymi znajduje się pojedyncza bruzda z nałożonymi na nie wąskimi pasmami równoległych do siebie bruzd pionowych lub skośnych.

Odmiana 3 — poziome bruzdy, nad którymi znajduje się pasmo bruzd

falistych z nałożonymi na nie wąskimi pasmami równoległych do siebie bruzd pionowych lub skośnych.

Odmiana 4 — poziome bruzdy, na które nałożone jest pasmo bruzd falistych, nad nimi zaś występuje szereg nacięć.

Odmiana 5 — poziome bruzdy, na które jest nałożone pasmo krótkich bruzd pionowych, nad nimi zaś występuje szereg nacięć.

Typ VII jest reprezentowany przez 25 jednostek taksonomicznych. Zaliczono do niego fragmenty naczyń zdobionych liniami wypolerowanymi na gładkiej wyświecanej powierzchni oraz płytkami żłobkami. Wyróżniono w nim 3 odmiany (tab. 3):

Odmiana 1 — pionowo lub skośnie wypolereowane linie oraz płytkie poziome żłobki.

Odmiana 2 — wypolerowane linie, które przecinając się tworzą siatkę o romboidalnych oczkach.

Odmiana 3 — siatka o romboidalnych oczkach z płytkim występującym nad nią pojedynczym żłobkiem.

Typ VIII jest reprezentowany przez 4 jednostki taksonomiczne. Należą do niego fragmenty naczyń zdobionych odciskami kółka zębatego. Występuje on w badanym zespole w jednej odmianie, w której odciski ułożone są wzdłuż jednej poziomej linii.

Zespół ceramiki wczesnośredniowiecznej z Odercy w zakresie ornamentyki charakteryzuje się dużą standaryzacją przy małym urozmaiceniu technik ornamentowania oraz wąskim zakresie wątków zdobniczych. W zakresie techniki stosowano rycie i wygładzenie, przy czym ta pierwsza technika występuje u 99,47% fragmentów ornamentowanych. Do rycia używano narzędzi jednozębnych i kilkuzębnych o ostrych zębach. Wykonywano nimi bruzdy, nacięcia i nakłucia. Specyficznym rodzajem narzędzia było bardzo rzadko stosowane kółko zębate. Inny rodzaj narzędzi jedno- lub kilkuzębnych używano do żłobkowania i polerowania, były one szersze i zarazem bardziej tępe. W zakresie wątków zdobniczych dominują poziome bruzdy (typ I, odm. 1 - 4), które występują u 63,23% fragmentów ornamentowanych oraz jako składnik poszczególnych wątków w typach III - VI, osiągając łącznie udział 94,92%. Chętnie stosowanymi wątkami są zaliczane do typu IV, odmiany 3 - 9,4%, oraz typu IV, odmiany 2 - 6,09%. Pasma falistych bruzd występujące w typie II, odmianach 2, 3 oraz jako składnik innych wątków osiąga łącznie udział 8,67%. Stanowiące zawsze składnik innych wątków pasma bruzd pionowych i skośnych osiąga łącznie udział 20,33%. Rzadko stosowanymi motywami są: żłobki poziome — 2,83%, pojedyncza linia falista — 3,44%, szereg krótkich nacięć — 3,17%, nakłucia — 0,38%, siatka o romboidalnych oczkach — 0,37%, odciski kółka zębatego — 0,07%.

Znaki garncarskie w zespole wczesnośredniowiecznej ceramiki z Odercy są spotykane wyłącznie na dnach naczyń⁴. Ogółem występują one na 25

⁴ Znaki na brzuścu naczynia (nr inw. 0.91/70/947) zidentyfikowane jako fragment napisu zostały osobno opracowane i przedstawione w aneksie.

fragmentach bądź całkowicie zachowanych dnach, mają więc niewielki udział wynoszący 2,94% ogólnej liczby znalezionych den. Znaki są wypukłe tzw. reliefowe, umieszczane były na dnach centrycznie i miały średnicę 1,5 - 4 cm. Wśród 19 znaków, które udało się zidentyfikować (ryc. 8) najczęściej spotykanym jest koło (7) oraz krzyż równoramienny — grecki (7), który wystąpił w 6 odmianach: prosty (1), prosty wpisany w koło (1), laskowany (1), laskowany wpisany w koło (1), krzyż wpisany w krzyż (2), krzyż o ramionach zakończonych jodelką (1). Specyficzną odmianą krzyża jest swastyka, występująca w dwóch odmianach: prawoskrętna (1) oraz skośna o zmiennej orientacji skrętu (1). W dwóch odmianach występuje również pięcioramienna gwiazda (3).

Technologię ceramiki naczyńowej z Odercy określono na podstawie 915 jednostek taksonomicznych. Posłużono się próbką stanowiącą 12,11% ogółu, którą wyselekcjonowano kierując się głównie obecnością maksymalnej liczby cech charakteryzujących morfologię naczyń, znalazły się w niej poza całymi naczyniami wszystkie większe fragmenty z partii górnych i dolnych naczyń.

Cały zespół wczesnośredniowiecznej ceramiki z Odercy charakteryzuje obtaczanie na kole garncarskim. Naczynia były obtaczane całkowicie, jedynie znikoma ilość fragmentów (0,34%) pochodziła od naczyń górą obtaczanych.

Stwierdzone dzięki wyselekcjonowanej próbce różnicowanie dotyczy obecności i zmiany frakcji domieszki schudzającej, różnic w barwie i przełomie spowodowanych stosowaniem różnego rodzaju surowca i jakością wypału, wreszcie różnic w potraktowaniu powierzchni ścianek naczyń oraz obecności niektórych cech charakteryzujących technologię możliwych do zaobserwowania na dnach naczyń.

Obecność domieszki schudzającej stwierdzono u 90,60% badanych fragmentów, jest to domieszka mineralna drobno-, średnio- i gruboziarnista. Dominuje wyraźnie domieszka drobnoziarnista o grubości ziaren do 1 mm, stanowi ona 51,26%, średnioziarnista o grubości ziaren 1 - 2 mm stanowi 31,37%, gruboziarnista o grubości ziaren powyżej 2 mm, tylko 7,98%. Barwa ceramiki jest ciemnopopielata (49,51%), ceglata (27,65%) i brunatna (22,84%). Przełom jest jednobarwny (55,08%) lub wielobarwny (44,92%). Powierzchnia zewnętrzna naczyń jest szorstka (47,98), wygładzona (42,40%), rzadziej gładka (8,63%), bardzo rzadko szkliwiona, jasnozielona (0,90%)⁵. Na dnach naczyń stwierdzono obecność podsypki mineralnej, która wystąpiła u 6,48% den, oraz odcisków organicznych (słomy, ziaren) u 1,77% den, pierścienia przykrawędznego u 1,30% den oraz śladów odcinania od koła garncarskiego u 1,07% den. Jak wynika z przedstawionego udziału procentowego, wyraźne są tendencje do preferowania drobnoziarnistej domieszki schudzającej, dominującą barwą jest ciemnopopielata przy dużym udziale ceglastej, przełom

⁵ Jej ilość w całym zespole wczesnośredniowiecznej ceramiki z Odercy jest znikoma i wynosi 0,12%.

jest jednobarwny lub wielobarwny, powierzchnia naczyń jest najczęściej szorstka lub wygładzana,

Na podstawie korelacji trzech podstawowych cech charakteryzujących technologię, jakimi są: grubość domieszki, barwa i powierzchnia zewnętrzna badanych fragmentów naczyń, ustalono 29 relacji zachodzących między poszczególnymi rodzajami domieszki, barwy i powierzchni. Jedynie dla 7 relacji ilość zaliczonych do każdej z nich fragmentów przekracza 5%, a dla 2 relacji 10% zbadanych fragmentów. Układ taki świadczący o dużej różnorodności w doborze surowca i sposobie jego obróbki, nastęrcza trudności w wyodrębnieniu określonych typów technologicznych. Mimo to niektóre z cech wyraźnie ze sobą korespondują, dotyczy to zwłaszcza rodzaju powierzchni i frakcji domieszki schudzającej.

Fragmenty naczyń o powierzchni szorstkiej w 42,88% mają domieszkę średnioziarnistą, w 39,68% drobnoziarnistą, w 13,76% gruboziarnistą, a w 3,67% nie mają jej wcale; ich barwa u 53,90% jest ciemnopopielata, u 23,85% brunatna i u 22,25% ceglata; przełom u 57,80% jest jednobarwny, a u 42,20% wielobarwny.

Fragmenty naczyń o powierzchni wygładzanej w 65,81% mają domieszkę drobnoziarnistą, w 22,62% średnioziarnistą, tylko w 3,08% gruboziarnistą, a w 8,48% nie mają jej wcale; ich barwa u 42,16% jest ciemnopopielata, u 35,73% ceglata, i u 22,11% brunatna; przełom u 53,98% jest jednobarwny i u 46,02% wielobarwny.

Fragmenty naczyń o powierzchni gładkiej w 48,72% mają domieszkę drobnoziarnistą, a w 51,28% nie mają jej wcale; ich barwa u 64,10% jest ciemnopopielata, a u 35,9% ceglata; przełom u 53,85% jest wielobarwny, a u 46,15% jednobarwny.

Fragmenty naczyń o powierzchni szklwionej mają wyłącznie domieszkę drobnoziarnistą i barwę ceglata, a ich przełom u 50% jest jednobarwny, a u 50% wielobarwny.

Typologię wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej z Oderey określono dzięki korekcji cech charakteryzujących morfologię z cechami charakteryzującymi ornamentykę i technologię naczyń (tab. 4).

Naczynia typu I, odmiany A mają wyłącznie brzegi typu 1, odmiany b. Słabo rozwiniętej formie odpowiada małe zróżnicowanie w ornamentyce. Są zdobione poziomymi bruzdami oraz pasmem bruzd falistych lub krótkimi bruzdami pionowymi bądź szeregiem nacięć. W zakresie technologii należą do naczyń górą obtaczanych, charakteryzuje je zawsze szorstka powierzchnia i obecność domieszki schudzającej, ich barwa jest brunatna lub ciemnopopielata, przełom jest częściej jednobarwny niż wielobarwny.

Naczynia typu I, odmiany B mają brzegi głównie typu 1 odmiany c lub typu 2, odmiany e, o krawędziach zaokrąglonych, rzadziej o krawędziach ściętych (1d, 2d), przy czym liczba brzegów pogrubionych nieznacznie przewyższa liczbę brzegów równych. W ornamentyce dominują poziome bruzdy (I₃), najczęściej występujące w układzie z pasmem bruzd falistych (III₃,

III₄). Liczba występujących wątków wynosi 17, wśród nich odnotować należy obecność typu VII₂. W zakresie technologii naczyń typu I, odmiany B należą do naczyń całkowicie obtaczanych, charakteryzuje je powierzchnia szorstka, rzadziej wygładzana, wyjątkowo gładka; glina ich zawiera domieszkę na ogół drobno- lub średnioziarnistą, rzadziej gruboziarnistą; ich barwa jest głównie ciemnopopielata, rzadziej ceglasta lub brunatna; przełom jest częściej jednobarwny niż wielobarwny.

Naczynia typu I, odmiany C mają brzegi głównie typu 1, odmiany c, typu 2, odmiany d, e. Liczba brzegów pogrubionych znacznie przewyższa liczbę brzegów równych. W ornamentyce dominują poziome bruzdy najczęściej w układzie z pasmem bruzd falistych (III₃, III₄) lub pasmem krótkich bruzd pionowych (IV₂), lub skośnych występujących w wąskich pasmach (IV₃). Liczba wątków ornamentacyjnych wynosi 22, wśród nich odnotować należy stosunkowo dużą frekwencję w wątkach kombinowanych, zaliczanych do typu VI oraz obecność wątku VII₃. Wśród fragmentów naczyń zaliczonych do typu I, odmiany C znalazł się również fragment z napisem⁶. W zakresie technologii naczyń tego typu są całkowicie obtaczane; charakteryzuje je powierzchnia wygładzana, rzadziej szorstka, sporadycznie gładka; dominuje wyraźnie domieszka drobnoziarnista, rzadziej jest spotykana średnioziarnista sporadycznie gruboziarnista lub jej całkowicie brak; barwa naczyń jest głównie ciemnopopielata, rzadziej brunatna lub ceglasta; przełom jest częściej jednobarwny.

Naczynia typu I, odmiany D mają brzegi głównie typu 1, odmiany c i typu 2, odmiany d, e. Liczba brzegów pogrubionych znacznie przewyższa liczbę brzegów równych. W ornamentyce dominują poziome bruzdy najczęściej w układzie z pasmem bruzd falistych (III₃, III₄). Liczba wątków ornamentacyjnych wynosi 21, wśród nich odnotować należy stosunkowo dużą frekwencję w wątkach kombinowanych, zaliczonych do typu VI. Naczynia typu I, odmiany D są całkowicie obtaczane; mają powierzchnię wygładzaną lub szorstką; domieszka schudzająca jest drobno- lub średnioziarnista, sporadycznie gruboziarnista lub jej całkowicie brak; barwa jest ciemnopopielata, rzadziej ceglasta lub brunatna; przełom jest jednobarwny lub wielobarwny.

Naczynia typu I, odmiany E mają brzegi głównie pogrubione typu 2, odmiany g, rzadko typu 1, odmiany e. W ornamentyce dominują poziome bruzdy (I₃), najczęściej w układzie z pasmem bruzd falistych (III₃) lub pasmem krótkich bruzd pionowych (IV₂). Liczba wątków ornamentacyjnych wynosi 13, jest więc stosunkowo uboga. Naczynia typu I, odmiany E są całkowicie obtaczane; mają powierzchnię szorstką lub wygładzoną; domieszkę średnio- lub gruboziarnistą, sporadycznie jej całkowicie brak; barwa jest ciemnopopielata, rzadziej ceglasta lub brunatna; przełom jest głównie jednobarwny.

Naczynia typu II mają brzegi typu 1 odmiany c oraz typu 2, odmiany c. Ilość brzegów równych nieznacznie przewyższa ilość brzegów pogrubionych.

⁶ J. Leśny, aneks.

Naczynia typu II są na ogół nieornamentowane, jedynym wątkiem są poziome żłobki (I_5) występujące sporadycznie. Naczynia tego typu są całkowicie obtaczane; mają powierzchnię gładką lub wygładzaną; domieszkę drobnoziarnistą lub nie mają jej wcale; barwę ciemnopopielatą lub ceglastą; przełom wielobarwny lub jednobarwny.

Naczynia typu III mają brzegi typu 1, odmiany a, są niezdobione. Były one całkowicie obtaczane, powierzchnia ich jest gładka, wygładzana lub szkliwiona, jasnozielona; domieszka schudzająca jest średnio- lub drobnoziarnista; barwa ceglasta lub ciemnopopielata; przełom jednobarwny lub wielobarwny.

Naczynia typu IV, odmiany A mają brzegi typu 2, odmiany a. Są zdobione wątkami: II_2 , III_7 , IV_3 . Były one całkowicie obtaczane; ich powierzchnia jest wygładzana; mają drobnoziarnistą domieszkę schudzającą; barwę ciemnopopielatą lub ceglastą; przełom jednobarwny lub wielobarwny.

Naczynia typu IV, odmiany B mają brzegi typu 1, odmiany a. Są zdobione wątkami: II_2 , III_1 , III_3 . Były one całkowicie obtaczane; ich powierzchnia jest szorstka; mają drobno- lub średnioziarnistą domieszkę schudzającą; barwę ceglastą lub ciemnopopielatą; przełom jednobarwny.

Naczynia typu V mają brzegi typu 2, w odmianach g, h. W ornamentyce dominują poziome żłobki (I_5), rzadziej występują poziome bruzdy (I_2) lub pojedyncza bruzda falista (II_1). Należą do naczyń całkowicie obtaczanych; ich powierzchnia jest szorstka, znacznie rzadziej wygładzana; domieszka schudzająca jest grubo- lub średnioziarnista; barwa ciemnopopielata lub brunatna; przełom jednobarwny lub wielobarwny.

Z przedstawionych zależności między morfologią, ornamentyką a technologią wynika, że określonym typom naczyń wyróżnionym na podstawie makromorfologii odpowiadają niejednokrotnie określone cechy charakteryzujące mikromorfologię, ornamentykę i technologię. Wyraźnie jest to widoczne w odniesieniu do niektórych typów brzegów. Brzegi typu 1, odmiany b występują wyłącznie u naczyń typu I, odmiany A, brzegi typu 1, odmiany e oraz typu 2, odmiany f u naczyń typu I, odmiany E, brzegi typu 2, odmiany a u naczyń typu IV, odmiany A, brzegi typu 2, odmiany g, h u naczyń typu V. Określenie przynależności wyróżnionych typów den do poszczególnych typów naczyń ze względu na słaby stan zachowania materiału jest możliwe jedynie dla kilku naczyń. Dna typu 1 najliczniej reprezentowane w całym zespole wystąpiły u naczyń typu I, odmiany A, B, C, D, oraz u naczyń typu IV, odmiany A, B. Przynależność do poszczególnych typów naczyń słabiej reprezentowanych w materiale den typu 2 i 3 nie można jednoznacznie określić, aczkolwiek dna typu 3 są spotykane w innych zespołach u naczyń amforowatych (typ III) i mis (typ IV)⁷.

Na podstawie fragmentów z partii dolnych, które znalazły się w obrębie wyselekcjonowanej próbki, można natomiast określić zależności między wy-

⁷ L. Dončeva-Petkova 1977, s. 90, ryc. 25, s. 95, ryc. 27.

różnionymi typami den a cechami charakteryzującymi technologię ich wykonania i rodzaj występujących na nich znaków garncarskich.

Dna typu 1 mają głównie powierzchnię szorstką, rzadziej wygładzoną lub gładką; domieszka schudzająca jest drobno- lub średnioziarnista, rzadko gruboziarnista lub całkowicie jej brak; barwą dominującą jest ciemnopopielata, rzadziej reprezentowane są brunatna i ceglata; przełom jest jednobarwny lub wielobarwny. Na dnach typu 1 stwierdzono obecność podsypki mineralnej, odciski organiczne oraz ślady odcinania od koła garncarskiego. Wystąpiły na nich również wszystkie reprezentowane w materiale z Odercy rodzaje znaków garncarskich.

Dna typu 2 mają głównie powierzchnię szorstką, rzadko wygładzaną, sporadycznie gładką; domieszka schudzająca jest głównie drobnoziarnista, rzadziej średnioziarnista lub całkowicie jej brak; barwa na ogół ciemnopopielata, rzadziej brunatna lub ceglata; przełom częściej jest jednobarwny niż wielobarwny. Na dnach typu 2 stwierdzono obecność podsypki i pierścienia przykrawędznego, występuje na nich również znak garncarski w postaci koła.

Dna typu 3 posiadają najczęściej powierzchnię wygładzoną lub szklwioną, barwa szklwa jest jasnozielona; domieszka schudzająca jest drobno- lub średnioziarnista; barwa częściej ceglata niż ciemnopopielata; przełom jest jedno- lub wielobarwny. Na jednym z den wystąpił znak garncarski w postaci koła.

II. CHRONOLOGIA

Stanowisko w Odercy jest wielowarstwowe, w trakcie badań wyróżniono 5 zasadniczych poziomów osadniczych. Z osadnictwem wczesnośredniowiecznym związane są poziomy I i II.

Poziom I — najmłodszy tworzą warstwy rumowiskowe o miąższości 0,25 - 0,60 m powstałe w wyniku zniszczenia wczesnośredniowiecznej osady, partii naziemnych jej domostw i późniejszych dewastacji związanych z wykorzystaniem terenu osady jako miejsca grzebania zmarłych w okresie średniowiecznym oraz jako miejsca skąd wydobywano kamień do budowy uzyskany z rozbiórki późnorzymskich murów, wreszcie jako miejsca wypasu owiec aż do czasów obecnych. Z warstw tego poziomu wydobyto 1707 fragmentów oraz 2 całkowicie później zrekonstruowane naczynia wczesnośredniowieczne. Z tego 23 fragmenty naczyń wczesnośredniowiecznych znaleziono również w obrębie trzech grobów (groby: 2, 4, 14). Znalazły się one w nich w wyniku naruszenia obiektów wczesnośredniowiecznej osady. Wyraźniej jest to widoczne w odniesieniu do dwóch grobów (groby 14 i 15), które zostały wkopane w strop wczesnośredniowiecznych półziemianek (ob. 18 i 20).

Chronologię tego poziomu określa obecność monet⁸ oraz niektórych ze

⁸ W pracy wykorzystano wstępne opracowanie monet z Odercy przygotowane przez A. Krzyżanowską.

znalezionych w nim ozdób. Wśród najmłodszych monet znalazły się 3 — Jana Cimiskesa (969 - 976), 3 — Bazylego II i Konstantyna VIII (976 - 1025), 1 — Konstantyna VIII (1025 - 1028), 1 — Romana III (1028 - 1034), 4 — Michała IV (1034 - 1041) oraz 6 monet anonimowych z XI w. W warstwach poziomu I znalazło się również stosunkowo dużo monet z IV - VI w. oraz pojedyncze egzemplarze monet z II i III w., ich obecność określa wysoki poziom zniszczenia późnorzymskich warstw osadniczych. Wśród ozdób, które pozwalają określić chronologię poziomu I, znalazły się: 2 brązowe pierścienie z wyobrażeniem ptaka datowane na X - XII w.⁹, 2 brązowe enkolpiony datowane po X w.¹⁰, zausznica odlewana z brązu datowana na X - XII w.¹¹ Z przedstawionego przeglądu wynika, że większość znalezisk określa chronologię poziomu I na X - XI w., przy czym monety precyzują ją dokładniej na lata 969 - 1041.

Poziom II tworzą warstwy o miąższości 0,5 - 1 m powstałe w wyniku zniszczenia późnorzymskiej zabudowy i wykorzystania pozostałych ruin pod osadnictwo w okresie wczesnośredniowiecznym. Z warstw tego poziomu wydobyto 2820 fragmentów oraz 1 całkowicie później zrekonstruowane naczynie, z obiektów z nim związanych 3031 fragmentów oraz 1 całkowicie zrekonstruowane naczynie. Większość z 32 odkrytych półziemianek została odkryta częściowo, były one wkopane w warstwy poziomu II. Stratygraficznie wskazują na dwie fazy istnienia osady, widoczne jest to w nawarstwieniu i wkopywaniu jednych półziemianek w drugie (ob. 8 został wkopany i zalega częściowo nad ob. 11, ob. 19 został wkopany w ob. 18). Dwie półziemianki wykazują wyraźne ślady przebudowy, są to ob. 10 i 16. Przebudowy polegały na innym wytyczeniu ścian, w wyniku czego np. kamienny murek licujący ściany ob. 10 zamknął wejście do piwnicy (ob. 29), do której przed przebudową wejście znajdowało się przypuszczalnie wewnątrz ziemianki, z którą tym samym była ona funkcjonalnie związana¹². Półziemianki posiadały w rzucie poziomym kształt zbliżony do kwadratu o rozmiarach powierzchni 9 - 16 m² (ob.: 6, 7, 8, 17) bądź owalny o powierzchni 8 - 12,5 m² (ob.: 1, 2, 10, 14); ich głębokość wynosiła 0,4 - 0,9 m. Ściany półziemianek były zawsze licowane kamieniami, niektóre z nich były dobudowywane do fundamentowych partii budynków późnorzymskich (ob.: 4, 11, 12, 17, 20, 30, 34). Podłogi stanowiło na ogół klepisko gliniane (ob.: 4, 11, 17, 18, 26, 27, 28, 30, 31); rzadziej posadzka z płyt kamiennych wyrównująca nierówne skaliste podłoże (ob.: 10, 12, 16). Na wyposażenie składał się piec z płyt kamiennych (ob.: 6, 14, 17, 22, 30, 34); rożen (ob.: 10, 22, 28, 30, 31) oraz żarna rotacyjne (ob.: 22, 27, 28, 31).

Chronologię poziomu II określa obecność monet¹³ oraz niektórych znalezio-

⁹ Nr inw.: 1/67, 151/73; Ž. Vážarova, 1976, s. 377.

¹⁰ Nr inw.: 20/69, 65/69; B. Danielezyk 1970, s. 264 - 266.

¹¹ Nr inw.: 125/70; M. Čorović-Ljubinković 1951, s. 53 - 55.

¹² Znaleziona w niej późnorzymska ceramika pozwala przypuszczać, że zlokalizowana w naturalnej grocie o pojemności 6 m³ piwnica, była użytkowana również w okresie rzymskim.

¹³ Por. przypis 8.

nych w nim i obiektach z nim związanych ozdób. Poza wcześniejszymi monetami z IV - VI w. w warstwach poziomym II znaleziono 2 monety Jana Cimiskesa (969 - 976) oraz 1 monetę złotą Bazylego II i Konstantyna VIII (976 - 1025). Z ozdób przydatnych dla określenia chronologii wymienić należy 2 brązowe pierścienie z pentagramem datowane najczęściej na X - XII w.¹⁴, brązowy pierścień i krzyżyk, które można datować na IX w.¹⁵, 3 brązowe i 6 złotych zausznice z czterema jagodami bądź z trzema jagodami i półksiężycem, datowane najczęściej na IX - X w.¹⁶, brązowe kolczyki: z gwiazdzistym wisior-kiem oraz dwoma zwojami spiralnymi z IX w.¹⁷, okucia brązowe datowane na IX - X w.¹⁸ Z wymienionych wyżej ozdób niektóre odkryto w wypełniku półziemianek. Są to: brązowy pierścień z gwiazdą — pentagramem w ob. 27, 6 złotych zausznice zostało ukrytych pod kamiennym licem ob. 21, brązowy kolczyk ze zwojami spiralnymi w ob. 4. Większość znalezisk określa chronologię poziomu II na IX - X w.

Badając występowanie cech charakteryzujących morfologię, ornamentykę i technologię w obrębie wyróżnionych zespołów stwierdzono, że udział typów i odmian najczęściej reprezentowanych w całym zespole ceramiki wczesnośredniowiecznej z Odercy odpowiada ich udziałowi w poszczególnych poziomach i obiektach. Należą do nich znajdujące analogie w ceramice datowanej na IX - X w. naczynia typu I, w odmianach: B¹⁹, C²⁰, D²¹, E²²; naczynia typu II²³ oraz typu IV, w odmianie A²⁴. W zakresie mikromorfologii należą do nich naczynia mające brzegi typu 1, w odmianach c, d, e; typu 2, w odmianach: b, c, d, e, f oraz naczynia posiadające dna typu 1 i 2. W zakresie ornamentyki należą do nich naczynia zdobione wątkami typu I, w odmianach: 2, 3, 5; typu III, w odmianach: 3, 4; typu IV, w odmianach: 2, 3; reprezentują one typowy zestaw wątków spotykanych na naczyniach z zespołów datowanych na IX -

¹⁴ Nr inw.: 122/72, 221/73; B. Danieleczyk 1970, s. 259.

¹⁵ Nr inw.: 100/70, 139/72; B. Danieleczyk 1970, s. 259, 264 - 265.

¹⁶ Nr inw.: 423/69, 424/69, 425/69, 136/70; B. Danieleczyk 1970, s. 256 - 257; *Ž. Važarova* 1976, s. 358 - 359, 364 - 365.

¹⁷ Nr inw.: 367/69, 66/73; *Ž. Važarova* 1976, s. 356, 361; B. Danieleczyk 1970, s. 257 - 258.

¹⁸ Nr inw.: 21/70, 173/70, 180/70; B. Danieleczyk 1970, s. 260 - 264.

¹⁹ L. Dončeva-Petkova 1977, s. 62, 202, tabl. XII, nr kat. 188; V. Zirra 1963, s. 377, ryc. 16₄₋₅; M. Comşa 1979, s. 239, ryc. 7₈.

²⁰ B. Mitrea, 1962, s. 645, ryc. 1₄; L. Dončeva-Petkova 1977, s. 41 - 43, 197, tabl. II, nr kat. 29; Z. Kurnatowska 1980, s. 112, ryc. 27, 2a.

²¹ L. Dončeva-Petkova 1977, s. 45 - 46, 198, tabl. IV, nr kat. 90.

²² J. Barnea, Șt. Ștefanescu 1971, s. 48, ryc. 14₃; L. Dončeva-Petkova 1977, s. 44 - 45, 198, tabl. III, nr kat. 77; M. Comşa 1979, s. 239, ryc. 7₂₄; Z. Kurnatowska 1980, s. 88, ryc. 14₄.

²³ M. Comşa 1963, tabl. II; L. Dončeva-Petkova 1977, s. 56 - 57, 201, tabl. X, nr kat.: 152, 156.

²⁴ M. Comşa 1963, s. 415, tabl. II; L. Dončeva-Petkova 1977, s. 96, 211, tabl. XXIX, nr kat.: 339, 340.

- X w.²⁵ W zakresie technologii zespół wczesnośredniowiecznej ceramiki z Odercy, którą cechuje dość silne całkowite obtaczanie odpowiada zestawem cech charakteryzujących skład tworzywa, wypał oraz sposób potraktowania powierzchni ceramiki datowanej na IX - X w.²⁶ Wykazuje on przy tym bardziej tendencje charakterystyczne dla ceramiki X w., widoczne zwłaszcza w niskim udziale ceramiki o powierzchni gładkiej (5,60%)²⁷.

Większe znaczenie dla uściślenia chronologii ma obecność w zespołach niektórych cech mniej licznie reprezentowanych, za to posiadających dokładniej określone ramy chronologiczne ich występowania. Należą do nich: naczynia typu I, odmiany A oraz brzegi typu 1, odmiany b, które można datować na IX w.²⁸, wystąpiły one w warstwach poziomu I i II oraz w ob.: 17, 20, 28, 33; naczynia typu III i IV, które są datowane na połowę X - XI w.²⁹, wystąpiły one w warstwach poziomu I i II w. ob.: 6, 10; naczynia typu V oraz brzegi typu 2, w odmianach: g, h, które są datowane na koniec X i pierwszą połowę XI w.³⁰, wystąpiły one w warstwach poziomu I i II oraz w ob.: 7, 10, 17, 19, 33; dna typu 3 spotykane u naczyń amforowatych i mis datowanych na drugą połowę X w.³¹ W ornamentyce charakterystyczna jest niska frekwencja wątków zaliczonych do typu VII, wynosząca 0,46%³², fragmenty tak zdobione odkryto w warstwach poziomu I i II, gdzie są najczęściej spotykane, oraz w ob.: 3, 7, 13, 17, 30. Dokładniej określoną chronologię posiadają fragmenty naczyń zdobione odciskami kółka zębatego, ornament taki występuje na naczyniach od końca X - XI w.³³, fragmenty tak zdobione odkryto w warstwach poziomu I oraz w ob.: 17, 20. Znaczenie dla uściślenia chronologii wczesnośredniowiecznej ceramiki z Odercy ma obecność fragmentów naczyń górą obtaczanych³⁴, stanowią one niewielki procent (0,34%) w całym zespole, są obecne w warstwach poziomu I i II oraz w ob.: 17, 18, 23, 31.

Dla precyzyjniejszego określenia chronologii nie mają większego znaczenia występujące nielicznie na naczyniach znaki garncarskie, których największe rozprzestrzenienie przypada na IX - X w., w XI w. występują one stosunkowo

²⁵ L. Dončeva-Petkova 1977, s. 11 - 121.

²⁶ Ibidem, s. 15 - 32.

²⁷ L. Dončeva-Petkova 1977, s. 21.

²⁸ M. Comșa 1967, s. 135, ryc. 76₁₋₂; L. Dončeva-Petkova 1977, s. 46, 198, tabl. IV, nr kat. 91. Naczynia typu I, odmiany A znajdują analogię wśród naczyń datowanych na IX - X w., również zestawem wątków ornamentacyjnych nie wyróżniają się w zespole ceramiki naczyniowej z Odercy, różnią się natomiast zestawem cech charakteryzujących technologie — typowym dla naczyń górą obtaczanych.

²⁹ A. L. Jakobson 1951, s. 337, ryc. 10₃₀; L. Dončeva-Petkova 1977, s. 83, 207, tabl. XXI, nr kat.: 273, 276, s. 98, 211, tabl. XXIX, nr kat. 353.

³⁰ G. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu 1958, s. 210 - 211, tabl. XXVIII: 5, 8, 10; D. I. Dimitrov 1975, s. 41 - 42, tabl. IV: 1 - 5.

³¹ Por. przypis 29.

³² Tendencje do zaniku tego typu ornamentu są widoczne w materiałach datowanych na X w.; L. Dončeva-Petkova 1977, s. 131.

³³ M. Comșa 1963, s. 418.

³⁴ Por. przypis 28.

rzadko³⁵, w Odercy ich obecność została stwierdzona w warstwach poziomiu I i II, gdzie są spotykane częściej oraz w ob.: 6, 19, 26, 29, 30, 34. Naczynia szkliwione znikomo reprezentowane w ceramice z Odercy (0,12%), których fragmenty odkryto w warstwach poziomiu I i II oraz w ob.: 6, 11 można datować na drugą połowę X - XI w.³⁶ Grecka forma napisu na fragmencie jednego z naczyń, znalezionego w warstwach poziomiu I, łączy go z okresem między X - XII w., kiedy wschodnia część Bułgarii została podbita przez Bizancjum³⁷.

III. PODSUMOWANIE

Zespół wczesnośredniowiecznej ceramiki z Odercy można datować na IX - pierwszą połowę XI w., przy czym większość cech masowo występujących najbardziej wskazuje na wiek X. Chronologię taką potwierdza obecność innych przedmiotów datujących, jest ona również zgodna z ustaleniami w najnowszych opracowaniach syntetycznych, dotyczących wczesnośredniowiecznej ceramiki bułgarskiej. Wynikająca ze stratygrafii i rozmieszczenia innych przedmiotów datujących dwufazowość osady znalazła potwierdzenie w obecności cech charakteryzujących ceramikę, które są mniej licznie lub znikomo reprezentowane w całym materiale. Do cech charakteryzujących fazę starszą można zaliczyć obecność fragmentów naczyń gorą obtaczanych, do których należą naczynia typu I, odmiany A oraz obecność wątków zdobniczych zaliczonych do typu VII. Wśród cech charakteryzujących fazę młodszą wymienić należy obecność naczyń typu III, IV, odmiany B i V i odpowiadających im brzegów oraz den typu 3 i ornamentu typu VIII. Do fazy młodszej zaliczyć również należy fragment z napisem.

Podkreślić w tym miejscu należy, że w świetle opracowań wczesnośredniowiecznej ceramiki bułgarskiej czas pojawienia się cech wyznaczających fazę młodszą jest znacznie dokładniej określony niż czas zaniku cech wyznaczających w materiale z Odercy fazę starszą. Spostrzeżenie to należy brać pod uwagę przy interpretacji współwystępowania cech wyznaczających fazę starszą i młodszą w tych samych obiektach. Cechy wyznaczające fazę starszą wystąpiły w warstwach poziomiu I i II, przy czym widoczna jest ich przewaga w warstwach poziomiu II, są one również reprezentowane w obiektach: 3, 7, 13, 17, 20, 23, 28, 30, 31, 33. Cechy wyznaczające fazę młodszą wystąpiły w obiektach: 6, 7, 10, 17, 19, 20, 30, 33 oraz w warstwach poziomiu I i II, przy czym w warstwach poziomiu I mają one wyraźną przewagę. Widoczne współ-

³⁵ L. Dončeva-Petkova 1977, s. 144; Z. Kurnatowska 1980, s. 136, ryc. 43.

³⁶ W zespole wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej z Odercy fragmenty naczyń szkliwionych pochodzą od naczyń datowanych na drugą połowę X - XI w., por. przypis 29.

³⁷ J. Leśny, aneks.

występowanie cech wyznaczających fazę starszą i młodszą w obiektach: 7, 17, 20, 30 i 33 może wskazywać z jednej strony na sygnalizowane wyżej mało dokładne określenie czasu zaniku cech wyznaczających fazę starszą, z drugiej liczyć się należy z możliwością użytkowania w obu fazach tych samych obiektów, co jest bardzo prawdopodobne w odniesieniu do ob. 17. jest w nim reprezentowany zarówno zespół cech wyznaczających fazę starszą jak i zestaw cech wyznaczających fazę młodszą.

Użytkowanie tych samych obiektów w obu fazach istnienia osady wynikało najprawdopodobniej z nieprzerwanego jej zamieszkania od IX do połowy XI w. Znalazło to również odbicie w jednolitej technologii i stylu przeważającej części ceramiki użytkowanej w obydwu fazach. W świetle współwystępowania cech charakteryzujących ceramikę dla większości z reprezentowanych typów widoczna jest kontynuacja tych samych tradycji od IX do pierwszej połowy XI w. Prawdopodobnie w drugiej połowie X w., kiedy ta część północno-wschodniej Bułgarii, w której znajduje się Odercy znalazła się w obrębie obszarów podbitych przez Bizancjum³⁸, w ceramice naczyniowej z osady pojawiają się nowe elementy, czego wyrazem może być obecność naczyń typu III i IV, odmiany B, a zwłaszcza grecki napis na jednym z naczyń typu I, odmiany C. Wyraźnie akcentowana obecność monet bizantyjskich wyznacza dla młodszej fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego z Odercy lata 961 - 1041. Pod koniec X w. w ceramice pojawiają się nowe elementy: kotły (typ V) i ornament kółka zębatego (typ VIII), wiążące się prawdopodobnie z infiltracją koczowniczych Pieczyngów, których duże grupy przeniknęły na teren północno-wschodniej Bułgarii w latach 1026 - 1036, a szczególnie w 1048 r.³⁹ Zniszczeniu uległa wówczas część osad⁴⁰, wśród których prawdopodobnie znalazła się również osada w Odercy.

LITERATURA

- Barnea I., Ștefanescu Șt. 1971, *Bizantini, Romani și Bulgari la Dunarea de Jos. Din istoria Dobrogei III*, București.
- Comșa M. 1963, *La civilisation balcano-danubienne (IXe - XIe siècles) sur la territoire de la R. P. Roumaine*, Dacia n.s., VII, s. 413 - 438.
- 1967, *Ceramica locală*, s. 134 - 229; w: *Dinogetia 1*, București.
- 1979, *Die örtliche Keramik aus den Siedlungen des 8. - 10. Jahrhunderts von Bucov-Ploiești*, Dacia n.s., XXIII, s. 231 - 264.
- Čorović-Ljubinković M. 1951, *Металу накит бѣлобѣрског мана*, Starinar, II, s. 21 - 56.
- Danielezyk B. 1970, *Wyroby z miedzi i jej stopów z wczesnośredniowiecznego grodziska w Styrmen (Bułgaria)*, Sl. Ant. XVI, s. 253 - 268.

³⁸ V. Tăpkova-Zaimova 1976.

³⁹ V. Zlatarski 1934, s. 36 - 38.

⁴⁰ D. I. Dimitrov 1975, s. 57.

- Dimitrov D. I. 1975, *Номадска керамика в Североизточна България*, Известия на Народния Музей — Варна, XI (XXVI), с. 37 - 58.
- Dončova-Petkova L. 1977, *Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI — края на X в.)*, София.
- Dumaczewska U., Dumaczewski A. 1980, *Resultats des fouilles archéologiques effectuées à Odarci, département de Tolboukhine (Bulgarie), au cours des années 1967, 1969 - 1971 et 1976 - 1977 (partie occidentale)*, Sl. Ant. XXVII, s. 145 - 171.
- Dumaczewski A. 1970, *Badania archeologiczne Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Bulgarii w 1969 roku*, Sl. Ant. XVII, s. 327 - 329.
- 1971, *Badania wykopaliskowe IHKM PAN w miejscowości Odercy okreg Tolbuchin w 1970 roku*, Sl. Ant. XVIII, s. 393 - 395.
- 1972, *Prace wykopaliskowe Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Bulgarii w 1971 r.*, Sl. Ant. XIX, s. 317 - 319.
- 1973, *Badania archeologiczne w Odercy, okreg Tolbuchin w Bulgarii w 1972 roku*, Sl. Ant. XX, s. 326 - 330.
- Florescu G., Florescu R., Diaconu P. 1958, *Capidava I*, București.
- Jakobson A. L. 1951, *Средневековые амфоры северного Причерноморья*, Советская Археология XV, s. 325 - 344.
- Kurnatowska Z. 1980, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne*, w: *Styrmen nad Jantrą (Bulgaria), Badania archeologiczne w latach 1951 - 1964 i 1967 - 1968*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, s. 69 - 246.
- Mihajlov S., Dončova-Petkova L., Toptanov D. 1980, *Fouilles archéologiques près du village Odarci, departement de Tolboukhine (Bulgarie) au cours de 1971 - 1977 (partie orientale)*, Sl. Ant. XXVII, s. 119 - 144.
- Mitrea B. 1962, *Săpăturile de la Satu Nou, necropole feudală timpurie*, Materiale și cercetări arheologice, VIII, s. 643 - 647.
- Tărkova-Zaimova V. 1976, *Долни Дунав — гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи края на X - XII в.*, София.
- Vážarova Ž. 1976, *Славяни и Прабългари (по данни на некрополите от VI - XI в. на територията на България)*, София.
- Zirra V. 1963, *Deuobrydowy mogiłynek раннефеодальной эпохи в Капул Вишлор — Истрия, Dacia, n.s.*, VII, s. 355 - 412.
- Zlatarski V. 1934, *История на Българската държава през средните векове, II*, София.

LA CÉRAMIQUE DE HAUT MOYEN-ÂGE TROUVÉ À ODERCY

par

KRZYSZTOF SZAMALEK (Poznań)

Résumé

Les recherches de l'expédition archéologique d'IHKM PAN (Institut d'Histoire de Culture Matérielle de l'Académie Polonaise des Sciences) dans la localité d'Odercy (arrondissement de Tolbuchin) en Bulgarie de nord-est ont mis au jour les restes du village du haut Moyen-Âge qui existait dans les ruines d'une forteresse romaine de la fin de l'empire romain. Durant les recherches de l'équipe polonaise dans les années 1967, 1969 - 74 on a retiré, des couches et des bâtiments de ce village, 7558 fragments de céramique

de poterie du haut Moyen-Âge. Comme le démontrent les résultats des analyses, on peut dater cette céramique depuis le IXe- à la moitié du XIe- siècle.

La présence de quelques traits qui caractérisent ses ensembles respectifs confirme l'existence de deux phases chronologiques successives avec la césure qui survient vers la moitié du Xe siècle. La technologie assez uniforme ainsi que le style de la plupart de céramique utilisée pendant les deux phases témoigne la continuation des mêmes traditions à partir du IXe jusqu'à la moitié du XIe siècle.